

УДК 347.66

Ю. О. Заїка

ЗМІНА ЧЕРГОВОСТІ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ ЯК ВИЯВ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Статтю присвячено дослідженню такого правового явища як справедливість, що характеризує суспільні відносини у сфері спадкування. Розкрито поняття та зміст принципу справедливості, співвідношення справедливості з іншими засадами приватного права, вплив принципу справедливості на формування інститутів спадкового права, зокрема, спадкування за законом, поділу спадщини, перерозподілу спадщини.

Доведено, що у вітчизняному цивільному праві категорія справедливості виступає як обов'язкова складова термінологічного звороту «справедливість, добросовісність, розумність».

Черговість отримання спадщини спадкоємцями за законом побудована на поєднанні засад: а) родинності, б) сімейності, в) відносин утримання.

Проте побудована абстрактна модель черговості у конкретному випадку може не відповідати особливостям взаємовідносин у конкретній сім'ї чи родині, міграція значної частини населення, зміна постійного місця проживання, виконання військового обов'язку і, як наслідок, окреме проживання членів сім'ї зумовлює потребу переглянути встановлену черговість спадкування за законом.

Встановлену у законі черговість спадкування може бути змінено: а) спадкоємцями у договірному порядку; б) за рішенням суду.

На підставі аналізу диспозиції статті 1259 Цивільного кодексу України автор робить висновок про існування у законодавстві чотирьох самостійних моделей зміни черговості одержання права на спадкування. Три таких моделі є договірними, оскільки підставою їх формування є домовленість спадкоємців, а одна – судовою, оскільки коло спадкоємців за законом змінюється на підставі рішення суду.

Доведено, що спадкоємці не можуть змінити черговість спадкування за договором, якщо у спадкодавця має народитися дитина – спадкоємець першої черги, оскільки договір про зміну черговості буде зменшувати частку дитини у спадщині.

Розглянуто обставини, за наявності яких суд може змінити черговість одержання права на спадщину. Визначено зміст понять «опікувалася», «матеріальна допомога», «тривалий час», «безпорадний стан» – як умова зміни черговості права на спадщину за рішенням суду.

Ключові слова: справедливість, спадкування, черги спадкоємців, договір про зміну черговості, зміна черговості спадкоємців судом.

DOI 10.34079/2226-3047-2023-13-25-101-107

Постановка проблеми та її актуальність. Однією із базових правових категорій є принцип справедливості. Проголошуючи справедливість серед загальних засад, якими необхідно керуватися, законодавець вважає, що всі правові норми повинні містити ідеї справедливості. У вітчизняному цивільному праві категорія справедливості виступає як обов'язкова складова термінологічного звороту «справедливість, добросовісність, розумність». Інститути спадкового права побудовані на засадах справедливості, що забезпечує належне функціонування механізму універсального правонаступництва, який опосередковує перехід спадщини від спадкодавця до спадкоємців як єдиного цілого.

Принцип справедливості знаходить своє втілення і у черговості спадкування за законом. Проте реалії воєнного часу роз'єднують найрідніших і найближчих людей, і зоб'єктивних причин родичі не завжди можуть надати допомогу тим, хто її потребує.

Метою дослідження є з'ясування правової природи інституту спадкування за законом, зокрема, можливості зміни черговості.

Основними завданнями дослідження є: визначення законодавчих моделей зміни черговості одержання права на спадщину; виявлення особливостей укладання договору про зміну черговості в умовах воєнного часу; встановлення особливої ролі нотаріуса, як гаранта дійсності договору і його справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свої міркування щодо передумов, процедури, порядку та правових наслідків зміни черговості при спадкуванні, висловлювали низка вітчизняних цивілістів, зокрема, З. В. Ромовська, І. В. Спасибо-Фатєєва, С. Я. Фурса, А. В. Гончарова, О. П. Печений, О. Є. Рябоконт та інші фахівці. Проте практика реалізації цього законодавчого положення зумовлює потребу осмислення і перегляду основних концептуальних положень згаданої інституції.

Виклад основного матеріалу. Спадкування як правовий інструмент історично забезпечувало справедливий баланс приватних і публічних інтересів у сфері майнового обороту. Виняток становить період дії сумнозвісних декретів Раднаркому УРСР від 11 березня 1919 р. та 21 березня 1919 р. «Про скасування спадкування» (Заїка, 2007, с. 35). Для вітчизняного спадкового права характерна соціальна спрямованість його норм, намагання надати додаткові гарантії захисту соціально незахищених особам. Принцип справедливості знаходить своє відображення у правових нормах, які визначають підстави спадкування: за заповітом і за законом. Кожна дієздатна особа може визначити долю набутого нею за життя майна та належних їй прав. Спадкоємцем за заповітом може бути призначена будь-яка фізична чи юридична особа, територіальна громада, держава. За відсутності заповіту законодавець формує коло спадкоємців за законом на засадах соціальної справедливості.

Принцип справедливості яскраво виявляється і у праві окремої категорії осіб на обов'язкову частку спадщини, і у послідовності закликання спадкоємців за законом, і у підставах усунення від спадщини негідних спадкоємців.

Справедливість є сутністю інституту обов'язкової частки спадщини, який являє собою своєрідну межу між вільним волевиявленням заповідача і невтручанням держави в приватне життя з одного боку, і матеріальною підтримкою близьких спадкодавцю осіб, які потребують допомоги та суспільною мораллю з іншого.

Принцип справедливості знайшов свій вираз і у нормах спадкового права, присвяченим, так званим, негідним спадкоємцям. Формальна належність особи до кола спадкоємців за законом не завжди є підставою для спадкування. Так, зокрема, відповідно до ст. 1224 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого із можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя.

Черговість отримання спадщини спадкоємцями за законом побудована на органічному поєднанні засад: а) родинності, б) сімейності, в) відносин утримання, тому право на спадщину законодавець надає, перш за все, найріднішим і найдорожчим для спадкодавця особам.

Визначене законодавством коло спадкоємців за законом, зазвичай, задовольняє більшість і спадкодавців і спадкоємців, проте особливості взаємовідносин у конкретній сім'ї чи родині, особливі історичні умови сьогодення, міграція значної частини населення, зміна постійного місця проживання у зв'язку з військовою агресією, виконання військового обов'язку зумовлює окреме проживання близьких членів сім'ї,

об'єктивні труднощі воєнного часу зумовлюють потребу переглянути встановлену черговість спадкування за законом.

При спадкуванні за законом вітчизняний законодавець бере до уваги родинні і сімейні засади при визначенні п'яти черг спадкоємців і встановлює черговість, починаючи від найближчих і найдорожчих до спадкодавця осіб – батьків, дітей, подружжя (Заїка, 2022, с. 10). Проте побудована абстрактна модель черговості у конкретному випадку може і не відповідати волі спадкодавця або засадам справедливості. Так спадкоємці першої черги, які закликаються до спадщини, можуть бути забезпеченими особами, а спадкоємець другої черги, який права на одержання спадщини не набуває, міг втратити житло в умовах воєнного часу. Між спадкодавцем і спадкоємцем подальшої черги могли існувати особливо близькі відносини. Спадкоємці першої черги могли бути позбавлені можливості здійснювати належне піклування на спадкодавцем і тягар утримання було покладено на спадкоємця подальшої черги.

Встановлену у законі черговість спадкування за законом може бути змінено: а) спадкоємцями у договірному порядку; б) за рішенням суду.

Спадкоємці за законом за погодженням між собою можуть відійти від послідовності закликання до спадкування і надати можливість отримати спадщину особам подальшої черговості або ж відійти від принципу рівності часток спадкоємців за законом. Якщо раніше ця можливість обґрунтовувалась лише доктриною спадкового права, як положення, що впливало із загальних засад цивільного законодавства, то при останній кодифікації цивільного законодавства ця наукова ідея вперше знайшла легальне закріплення у ст. 1259 ЦК України.

Сутність такого договору полягає у тому, що заінтересовані спадкоємці погоджуються на зменшення власних часток в інтересах спадкоємців наступних черг (Фурса (ред.), 2023, с. 339). Тобто, за конкретних обставин спадкоємці, які закликаються до спадкування, вважають справедливим долучити до спадкування і спадкоємців іншої черги, які формально права на спадкування не набули.

Аналіз диспозиції статті 1259 ЦК України дає підстави стверджувати, що законодавцем запропоновано чотири самостійні моделі зміни черговості одержання права на спадкування із яких три є договірними, а одна судова. У першій моделі спадкоємець, якого «підтягнули» до спадкування договором, спадкує разом із спадкоємцями, які закликаються до спадкування, не є стороною договору, а виступає, як третя, зацікавлена особа. За наступною моделлю договір укладається між спадкоємцями, які закликані до спадкування за законом, та спадкоємцем, якого вони включають до свого складу. І, нарешті, можна вважати, що договір укладатимуть суто ті спадкоємці, які заінтересовані в ньому і бажають цього. Насамперед, це спадкоємці, які тим самим зменшують свою частку у спадщині, та спадкоємець, який разом з ними буде спадкувати. З наведених моделей найбільш прийнятним нам видається третій варіант (Спасибо-Фатеева, (ред.), 2009, с. 456).

Щодо судової моделі, то вона за своєю природою є імперативною, оскільки побудована на підставі рішення суду, що задовольнив позовну заяву спадкоємця за законом про зміну черговості, оскільки він тривалий час піклувався про спадкодавця.

За своєю спрямованістю і за змістом стаття 1259 ЦК України відображає дух справедливості, який повинен панувати у нормах закону. Звичайна порядність, людяність не потребує винагороди чи заохочення (Гриняк (ред.), 2020, с. 456).

Істотною умовою договору про зміну черговості одержання права на спадкування є домовленість про предмет договору, що є його суттю. Контрагенти повинні дійти до згоди щодо особи, яка набуватиме право на спадкове майно. Визначити, щодо якого спадкового правонаступництва укладається договір, зазначити особу спадкодавця, особу спадкоємця, час і місце відкриття спадщини. Основна вимога до змісту договору про зміну черговості

одержання права на спадкування – він не повинен порушувати прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині. Тобто, внаслідок домовленості не може бути зменшена обов'язкова частка або частка спадкоємця, який не приймає участь у такій угоді. У випадку, коли до кола спадкоємців, які висловили бажання укласти договір про перерозподіл спадщини, згодом може долучитися новий спадкоємець (спадкоємці), зокрема, коли дружина спадкодавця вагітна, такий перерозподіл спадщини буде неможливим.

Законним представником такого нового спадкоємця буде виступати його мати, якій ст. 177 Сімейного кодексу України надає право управляти майном дитини, тобто, здійснювати дії, спрямовані на збереження такого майна, використання за призначенням та одержання доходу. Відповідно до ч. 6 ст. 203 ЦК України правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Контроль за правами дитини за таких обставин покладається на органи опіки та піклування. Якщо внаслідок укладення договору частка підопічного у спадщині зменшується, то мати дитини чи законний представник не повинні укладати такий договір чи давати згоду на його укладення, оскільки це не може не суперечити майновим інтересам підопічного.

Відмова від спадкового майна, яке належить дитині, на користь іншої особи, не може вважатися правочином в її інтересах. В цьому випадку спадкоємці, які вирішили «по-справедливому» розподілити спадкове майно, можуть набути його у власність і, ставши власниками безоплатно, передати ті чи інші речі особі, яку мали намір «підтягнути» до кола спадкоємців за законом.

За загальним правилом межею, яка дозволяє спадкоємцям укласти договір про зміну черговості, є отримання свідоцтва про спадщину. Після отримання свідоцтва статус спадкоємців змінюється, вони стають власниками, а правова категорія «спадщина» перетворюється у правову категорію «майно, яке особи набули у власність на підставі спадкування». І вже як власники майна особи можуть укласти відповідні договори (дарування, безоплатного користування тощо) з особою, яка на їх думку, була обділена спадковим майном.

При посвідченні договору про зміну черговості нотаріус повинен, зокрема, ознайомити його учасників з наслідками укладання такого договору та вказати в договорі розмір частки, що належить спадкоємцям до і після залучення до спадкування наступного по черзі спадкоємця (Zinkevich, 2021, p. 456).

Добросовісність і уважність нотаріуса до формування змісту такого договору стане запорукою його дійсності і унеможливить його оспорювання у майбутньому.

За правовою природою договір про зміну черговості одержання права на спадкування є *фидуціарним*, тобто, являє собою особливий вид довірчого договору, оскільки передбачає виникнення правовідносин між особами, які пов'язані між собою родинними чи сімейними зв'язками, і впевненість таких осіб у порядності контрагентів і спонукає укласти договір.

Чи може бути укладений договір про зміну черговості після закінчення шестимісячного строку на прийняття спадщини? Оскільки прямої відповіді на це питання ст. 1259 ЦК не містить, ми вважаємо можливим застосувати за аналогією положення ст. 1272 ЦК України «Наслідки пропущення строку для прийняття спадщини».

Законодавець повинен не створювати перешкоди спадкоємцям, а сприяти їм у захисті законних прав та інтересів. Якщо після закінчення шестимісячного строку для прийняття спадщини спадкоємці за законом у межах розумного строку виявлять бажання змінити черговість спадкування, оскільки такий договір не може порушувати права

спадкоємців, які такого бажання не виявили, то і перешкод для укладання такого договору не повинно існувати (Заїка, 2011, с. 40).

Коло осіб, які можуть набути право на спадщину, може бути розширено і судом. Так, за рішенням суду право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, що має право на спадкування, може одержати особа, яка є спадкоємцем наступних черг, за умови, що вона протягом тривалого часу:

- опікувалася;
- матеріально забезпечувала;
- надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який був у безпорадному стані внаслідок похилого віку, тяжкої хвороби чи безпорадного стану.

Поява такої норми викликана об'єктивною необхідністю. Якщо певна особа, зокрема, далекий родич спадкодавця, опікується над ним, останній завжди може врахувати це і «віддячити» піклувальнику, згадавши його у заповіті. Проте, як свідчить нотаріальна практика, на жаль, зустрічаються непоодинокі випадки, коли найближчі родичі спадкодавця ухиляються від виконання своїх юридичних і моральних обов'язків, і догляд над спадкодавцем здійснюють інші родичі – сестра, тітка або зовсім сторонні по відношенню до нього люди. Найближчі родичі спадкодавця можуть бути позбавлені можливості надавати відповідний догляд спадкодавцю в силу обставин об'єктивного характеру – виїзду за межі країни, перебування на військовій службі тощо.

Спадкодавець же не позбавлений можливості переглянути встановлений законодавцем порядок спадкування за законом і висловити свою волю в заповіті в силу того, що він визнаний у встановленому порядку недієздатним чи в силу похилого віку, психічного розладу позбавлений можливості адекватно сприймати оточуюче (Заїка, 2004, с. 13). Саме цими обставинами і зумовлена поява норми, яка надає суду право за позовом зацікавленої особи змінити черговість отримання спадщини за законом. Проте суд може задовольнити позовні вимоги лише за наявності всіх визначених законом умов, більшість яких, на жаль, є оціночними, і залежать певною мірою від світогляду судді.

Так під поняттям «опікувалася» необхідно розуміти надання звичайних послуг особі, яка перебуває в безпорадному стані і потребує сторонньої допомоги: закупівлі продуктів, приготування їжі, прибирання квартири, прання білизни, ремонту побутової техніки, проведення прогулянок тощо. Поняття «матеріально забезпечувала» необхідно слід розуміти як надання безпосередньо грошової допомоги, яка є основним засобом до існування, так і витрати, пов'язані із оплатою комунальних послуг, придбанням медикаментів, особистих речей, протезуванням особи тощо.

Щодо поняття «тривалий час» – то це типове оціночне поняття і його зміст залежить від конкретних обставин справ. У ст.1265 ЦК України особа може набути статус утриманця, якщо вона *не менш як п'ять років* отримувала матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом до існування. Проте у цьому випадку йдеться про надання права на спадкування сторонній особі, яка не пов'язана із спадкодавцем родинними чи сімейними зв'язками.

На нашу думку такий строк опікування повинен складати не менше року. Тобто, повинно йтися не про разові, нетривалі за часом милосердні вчинки, а постійну, цілеспрямовану допомогу особі, яка перебуває у безпорадному стані в силу інвалідності, немічності чи у стані психічного розладу. Суд повинен взяти до уваги, що до кола спадкоємці потрапляє не стороння особа, а спадкоємець за законом, тобто, кровний родич спадкодавця віддаленої черги.

Висновки.

Зміна черговості одержання права спадкування як у договірному порядку, так і на підставі рішення суду, є свідченням здійснення у сфері спадкування таких загальних

положень приватного права як справедливість, добросовісність та розумність, та зараджуватиме утвердженню загальнолюдської моралі у суспільстві.

Водночас, передбачена у законодавстві можливість зміни черговості одержання права на спадкування сприятиме виконанню формальними спадкоємцями за законом своїх юридичних і моральних обов'язків по відношенню до спадкодавця, оскільки негідність їх поведінки може стати підставою для зменшення частки спадщини або усунення від спадкування.

Бібліографічний список

- Гриняк, А. Б., Кот, О. О. та Пленюк, М. Д. (ред.), 2020. *Оновлення договірного регулювання приватноправових відносин: монографія*. Київ: НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України.
- Заїка, Ю. О., 2004. Зміна черговості при спадкуванні за законом за новим Цивільним кодексом України. *Підприємництво, господарство і право*, 7, с. 12–14.
- Заїка, Ю. О., 2007. *Спадкове право в Україні: Становлення та розвиток: монографія*. 2-е вид. К.: КНТ.
- Заїка, Ю. О., 2011. Реалізація принципу справедливості при зміні черговості спадкоємців за законом. *Юридична наука*, 2, с. 38–44.
- Заїка, Ю. О., 2022. Європеїзація спадкового законодавства України: напрями і кроки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*, 23–24, с. 7–16.
- Спасибо-Фатєєва, І. В., (ред.), 2009. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 12: Спадкове право. Харків: ФОП Колісник А. А.
- Фурса, С. Я. (ред.), 2023. *Нотаріальний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про нотаріат*. Київ: Алерта.
- Zinkevich, Y., 2021. The content of agrttments on section of inheritanct in Ukrain. *Visegrad Journal on Human Rights*, 1, p. 316–320.

References

- Fursa, S. Ya. (ed.), 2023. Notarial'nyy protses: teoriya i praktyka. Kontseptsiyi vchenykh z udoskonalennya zakonodavstva pro notariat [Notarial process: theory and practice. Concepts of scientists on improving legislation on notary]. Kyiv: Alerta (in Ukraine).
- Hrynyak, A., Kot, O. and Plenyuk, M. (eds.), 2020. *Onovlennya dohovirnoho rehulyuvannya pryvatnopravovykh vidnosyn [Update of the contractual regulation of private law relations]* Kyiv: NDI pryvat. prava i pidpryyemnytstva im. akad. F. H. Burchaka NAPrN Ukrayiny (in Ukraine).
- Spasybo-Fatyeyevoya, I. V., (ed.), 2009. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny: Naukovo-praktychnyy komentar (poyasnennya, tлумachennya, rekomendatsiyi z vykorystanniam pozytsiy vyshchyykh sudovykh instantsiy, Ministerstva yustytsiyi, naukovtsiv, fakhivtsiv). T. 12: Spadkove pravo [Civil Code of Ukraine: Scientific and practical commentary (explanations, interpretations, recommendations using the positions of higher courts, the Ministry of Justice, scientists, specialists)]. Kharkiv: FOP Kolisnyk A. A. (in Ukraine).
- Zaika, Y. O., 2004. Zmina poryadku spadkuvannya za zakonom z hidno z novym Tsyvil'nym kodeksom Ukrayiny [Change in order of inheritance under the law under the new Civil Code of Ukraine]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i parvo*, 7, s. 12–14. (in Ukraine).
- Zaika, Y. O., 2007. *Spadkove pravo v Ukrayini: Stanovlennya ta rozvytok [Inheritance law in Ukraine: Formation and development]*, 2nd ed. Kyiv: KNT (in Ukraine).

- Zaika, Y. O., 2011. Realizatsiya pryntsyphu spravedlyvosti pry zmini cherhovosti spadkoyemtsiv za zakonom [Implementation of the principle of justice when changing the succession of heirs according to the law]. *Yurydychna nauka*, 2, s. 38–44 (in Ukraine).
- Zaika, Y. O., 2022. Yevropeyzatsiya spadkovoho zakonodavstva Ukrayiny: napryamy i kroky. [Europeanization of inheritance legislation of Ukraine: directions and steps]. *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu*, 23–24, s. 7–16. (in Ukraine).
- Zinkevich, Y., 2021. *The content of agrttments on section of inheritanct in Ukrain*. *Visegrad Jornal on Human Rights*, 1, p. 316–320.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2023

Zaika Y.

CHANGING THE SEQUENCE OF INHERITANCE BY LAW AS A MANIFESTATION OF SOCIAL JUSTICE

The article is devoted to the study of such a legal phenomenon as justice, which characterizes social relations in the sphere of inheritance. The concept and content of the principle of justice, the relationship of justice with other principles of private law, the influence of the principle of justice on the formation of institutions of inheritance law, in particular, inheritance by law, division of inheritance, redistribution of inheritance, are revealed. It has been proven that in domestic civil law, the category of justice acts as a mandatory component of the terminological phrase "justice, good faith, reasonableness".

The succession of inheritance by heirs by law is based on a combination of principles: a) kinship, b) household, c) maintenance relations. However, the constructed abstract model of succession in a specific case may not correspond to the peculiarities of relationships in a specific family or household, migration of a significant part of the population, change of permanent residence, performance of military duty and, as a result, separate residence of family members necessitates the need to review the established order of inheritance by law.

The order of inheritance established by law can be changed: a) by the heirs in a contractual manner; b) by court decision.

Based on the analysis of the disposition of Article 1259 of the Civil Code of Ukraine, the author concludes that there are four independent models of changing the order of receiving the right to inheritance in the legislation. Three of these models are contractual, since the basis for their formation is the agreement of the heirs, and one is judicial, since the circle of heirs by law changes based on a court decision.

It has been proven that the heirs cannot change the sequence of inheritance according to the contract, if the testator will soon have a child born who is the heir of the first rank, because the contract on changing the sequence will reduce the child's share in the inheritance.

Circumstances under which the court can change the sequence of obtaining the right to inheritance are considered. The meaning of the terms "looked after", "material support", "long time", "helpless state" is determined - as a condition for changing the succession of the right to inheritance by court decision.

Key words: justice, inheritance, order of heirs, agreement on change of order of succession, change of order of heirs by the court.